

ΠΛΗΘΩΝΟΣ ΠΕΡΙ ΑΡΕΤΩΝ ΚΑΙ ΣΤΩΙΚΗ ΗΘΙΚΗ. ΕΡΕΥΝΕΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

(α) Ἡ Περὶ ἀρετῶν πραγματεία τοῦ Πλήθωνος καὶ οἱ στωικὲς ἀναφορὲς της. Σύμφωνα με τὸν Fr. Masai, «ὁ στοχασμὸς τοῦ Πλήθωνος ἀπαιτεῖ ἀρκετὴ ἀκόμη ἐρευνα προκειμένου νὰ φωτισθεῖ ὁλοκληρωτικά. Χρειάζεται ἀκόμη νὰ ἐπιδιοθοῦμε στὴν ἀνακάλυψη τῶν πηγῶν του. Πρόκειται γιὰ ἓνα στόχο ἐξαιρετικὰ φιλόδοξο, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη μας τὸ μέγεθος τῶν κειμένων ἀρχαιο-ἐλληνικῆς γραμματείας ποὺ μᾶς κληροδοτήθηκε, σὲ μεγάλο μέρος, χάρις στὶς φροντίδες τοῦ Πλήθωνος καὶ τῆς σχολῆς του»¹. Στὸ πλαίσιο μιᾶς τέτοιας ἐπιταγῆς ἐντάσσεται ἡ παρούσα μελέτη ποὺ σκοπὸ ἔχει τὴ διερεύνηση τῆς παρουσίας τῆς στωικῆς ἠθικῆς σὲ πραγματεία με θέμα τὶς ἀρετὲς τοῦ φιλοσόφου τοῦ Μυστρᾶ· σχετικὰ πρόσφατα, τὸ 1987, ἐκδόθηκε σὲ κριτικὴ ἔκδοση, προλογισμένη, μεταφρασμένη στὰ γαλλικά, σχολιασμένη καὶ εὐρετηριασμένη ἀπὸ τὴν Brigitte Tambrun-Krasker ἡ πραγματεία Περὶ ἀρετῶν τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ², τοῦ ἀπὸ δική του βούλησι ἀποκαλούμενου Πλήθωνος πρὸς τιμὴν τοῦ ἐμπνευστῆ του, τοῦ μεγάλου ἀθηναίου φιλοσόφου Πλάτωνος. Ἡ πραγματεία διαιρεῖται σὲ δύο μέρη· στὸ πρῶτο μέρος γίνεται ἡ περιγραφή τῶν πρῶτιστων καί, ὕστερα, τῶν ἀπὸ τὶς πρῶτιστες προερχόμενων δευτερευουσῶν ἀρετῶν, ἐνῶ στὸ δεύτερο μέρος τῆς πραγματείας, ὁ Πλήθων χαράζει ἓνα πλῆρες πρόγραμμα παιδείας στὶς ἀρετὲς αὐτὲς με στόχο τὴν τελείωση τοῦ ἀνθρώπου, εἰδικώτερα ὡς κοινωνικο-πολιτικοῦ ὄντος. Οἱ ἀρετὲς κατὰ τὸν Πλήθωνα ταξινομοῦνται με τὸν ἀκόλουθο τρόπο, πηγαίνοντας ἀπὸ τὶς

1. Fr. MASAI, Pléthon, l'averroïsme et le problème religieux, στὸ (συλλ.), *Le néoplatonisme*. Paris, éd. du C.N.R.S., Colloques internationaux du Centre national de la recherche scientifique, 1971, σ. 435.

2. Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος, *Περὶ ἀρετῶν*, éd. critique avec introduction, traduction et commentaire par Brigitte TAMBRUN-KRASKER, Ἀθῆναι, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, E.J. Brill, Leiden-New York-Kobenhavn-Köln, 1987, XCII + 127 σσ. Στὴν ἔκδοση ἀνευρίσκουμε καὶ πλούσια βιβλιογραφία περὶ Πλήθωνος, σσ. IX-XVIII, καθὼς καὶ εἰσαγωγὴ περὶ τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του, με ἱκανὴ περιγραφὴ τῶν δημοσιευμένων καὶ ἀδημοσίευστων κειμένων τοῦ φιλοσόφου. Γιὰ μία ἐκτενέστερη βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση, μέχρι τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1970, πβ. G. A. PAPACOSTAS, *The Philosopher George Gemistos-Plethon. The Identification and Location of His Manuscripts with an Attached Bibliography in Greek*, York, Pa., U.S. Department of Commerce, National Technical Information Service, PB-266 250, 1977, 43 σσ.· Τοῦ Ιδίου, *George Gemistos-Plethon. An Overview of His Life and Thought with a Comprehensive Bibliography*, Harrisburg, PA., 1979, 170 σσ.

κατώτερες πρὸς τὶς υψηλότερες: ἡ σωφροσύνη, πρῶτιστη ἀρετὴ πού χωρίζεται σὲ κοσμιότητα, ἐλευθεριότητα, μετριότητα· ἡ ἀνδρεία σὲ γενναιότητα, σε εὐψυχία, σὲ πραότητα· ἡ δικαιοσύνη σὲ ὁσιότητα, πολιτεία, χρηστότητα· ἡ φρόνησις, ὑψηλότερη πρῶτιστη ἀρετὴ, σὲ εὐβουλία, φυσικὴ καὶ θεοσέβεια· ἡ τελευταία εἶναι καὶ ἡ ὑψηλότερη δευτερεύουσα ἀρετὴ³.

Ὅπως διαπιστώνει καὶ δείχνει ἡ ἐκδότρια τοῦ *Περὶ ἀρετῶν*, διάσπαρτα ἐμφανίζονται στὸ κείμενο σημεῖα στωικῆς ἐπίδρασης. Ἔτσι, στὰ κείμενα πού συνιστοῦν τὶς πηγές τοῦ ἔργου περιλαμβάνονται ἔργα στωικῶν φιλοσόφων ὅπως οἱ Ἐπίκτητος (πολυάριθμες φορές), Ζήνων, Μάρκος Αὐρήλιος, ἀλλὰ καὶ ἄλλων πού ἀναφέρονται στὸν στωικισμό ὅπως οἱ Πλούταρχος, Συνέσιος, Στοβαῖος⁴. Ἐπιπλέον, ἡ σύνολη ἀρεταλογία τοῦ Πλήθωνος φαίνεται νὰ ἔχει σημαντικὰ ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες τῶν στωικῶν — ὅπως καὶ σὲ διαφορετικὸ βαθμὸ ἀπὸ ἐκείνες τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τῶν νεοπλατωνικῶν. Εὐλόγο εἶναι, λοιπόν, δεδομένης τῆς παρουσίας στωικῶν ἀναφορῶν στὴν πραγματεία τοῦ Πλήθωνος, νὰ ἐπιθυμεῖ κανεὶς τὴν περαιτέρω διερεύνηση τῆς θέσης τῆς στωικῆς φιλοσοφίας στὴν ἐδῶ ἐκδιπλούμενη ἀνάπτυξη τοῦ πληθώνειου στοχασμοῦ, ἂν μάλιστα λάβουμε ὑπ' ὄψη τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Πλήθων ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ τῆς φιλοσοφίας ἔρευνα συνήθως μόνον ὡς ὁ ἀπολογητὴς τοῦ πλατωνισμοῦ καὶ πολέμιος τοῦ μεσαιωνικοῦ ἀριστοτελισμοῦ καὶ ὡς ὁ εἰσηγητὴς τῶν πλατωνικῶν σπουδῶν στὴ Φλωρεντία τῶν Μεδίκων. Βέβαια, τὴν παρουσία τοῦ στωικισμοῦ στὴν ἐν λόγω πραγματεία ἔχουν ἀπὸ παλιὰ ἐπισημάνει μελετητές τοῦ Πλήθωνος⁵. Ἐπιπλέον, ἡ στωικὴ φιλοσοφία διεδραμάτισε ἕναν ἀρκετὰ σημαντικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τῆς φυσιογνωμίας τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, ιδίως στὸν τομέα τῆς πρώιμης χριστιανικῆς θεολογίας⁶ καὶ τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς

3. Τὴ σταθερὴ παρουσία τοῦ ἀρεταλογικοῦ αὐτοῦ μοντέλου στὸν βυζαντινὸ κόσμον καθ' ὅλη τὴν διάρκειά του, ἀκόμη καὶ στὴν περιφέρειά του, φανερώνουν οἱ ἀκόλουθοι λίγοι στίχοι σὲ δημώδη γλῶσσα ἀπὸ τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Λεονάρδου Ντελλαπόρτα, ποιητῆ τῆς πρώιμης κρητικῆς ἀναγέννησης (15 αἰ.): «τὰ εἶδη, μάθε, τῆς σοφίας τέσσαρα γὰρ ὑπάρχουν, / δικαιοσύνη, φρόνησις, ἀνδρεία καὶ σωφροσύνη, / κυριωτάτη δὲ πασῶν ἡ φρόνησις ὑπάρχει / καὶ ὅστις τὴν ἔχει ἀδύνατον εἶναι νὰ σφάλῃ ἐκεῖνος» (στ. 867-870)· πβ. Λεονάρδου Ντελλαπόρτα *Ποιήματα* (1403/1411), ἔκδοση κριτικὴ, εἰσαγωγή, σχόλια καὶ εὔρετήρια Μ.Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, Ἀθήνα, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, 1995, σ. 239.

4. Πβ. τὸ εὔρετήριον ἀρχαίων πηγῶν στὸ Brigitte TAMBRUN-KRASKER, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 117-121.

5. Πβ. ἐνδεικτικὰ, Fritz SCHULZE, *Georgios Gemistos Plethon und seine reformatorischen Bestrebungen*, Jena, Mauke's Verlag, 1874, ἀνατύπ. *Subsidia Byzantina* Vol. IX, Leipzig, 1975, σ. 250 κ.ἐξ. Ι.Π. ΜΑΜΑΛΑΚΗΣ, *Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων*, Athen, Verlag der byzantinisch-neugriechischen Jahrbücher, Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie, 1939, σ. 121· Fr. MASAI, *Pléthon et le platonisme de Mistra*, Paris, Les Belles Lettres, Les classiques de l'humanisme, 1956, σ. 253.

6. Πβ. Michel SPANNEUT, *Le Stoïcisme des Pères de l'Église. De Clément de Rome à Clément d'Alexandrie*, Paris, éditions du seuil, 1957, 485 σσ.

θεωρίας⁷. Ὀφείλουμε ὥστόσο νὰ θέσουμε τὸ ἐρώτημα, μὲ ποιὸ τρόπο ἐρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν στωικισμό ἓνας βυζαντινὸς λόγιος ὅπως ὁ Πλήθων καὶ τί σημαίνει ἄραγε ἡ ἀναφορὰ στὴ στωικὴ φιλοσοφία γι' αὐτόν, στὸ μέτρο, μάλιστα, ποὺ ὁ φιλόσοφος τοῦ Μυστρᾶ διαφοροποιεῖται ἀπὸ ἄλλους βυζαντινοὺς λογίους, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἰδιότυπης σχέσης του πρὸς τὸ δόγμα⁸.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρόσφορο εἶναι νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ ἀρχαιοελληνικῆς καταγωγῆς τετραμερὴς ἀρεταλογία, ποὺ ἀναπτύσσει περαιτέρω ὁ Πλήθων κατὰ τὸν δικό του τρόπο, δὲν ἦταν οὔτε ἄγνωστη οὔτε ἐπικριτέα στὰ πλαίσια τῆς χριστιανικῆς διανόησης· τὴν βρίσκουμε, γιὰ παράδειγμα, ἔντονα σκιαγραφημένη στὸν Κλήμεντα Ἀλεξανδρείας. Εἶναι βέβαιον ὅτι ὁ φιλόσοφος τοῦ Μυστρᾶ γνώριζε τὸ ἔργο τοῦ Πατέρα τῆς ἐκκλησίας, τὸ ὁποῖο ὑπῆρξε μόνιμη ἀναφορὰ τοῦ πνευματικοῦ κόσμου τοῦ Βυζαντίου. Ἀκόμη, ὁμως, σημαντικώτερον εἶναι ὅτι οἱ πηγὲς ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Κλήμης⁹ ἐπιτρέπουν νὰ ἐμπλουτίσουμε περισσότερο τὸ εὔρετήριον πηγῶν τῆς *Περὶ ἀρετῶν* πραγματείας ποὺ συνέταξε ἡ ἐκδότρια τοῦ πληθώνειου ἔργου. Στὴ συνέχεια, λοιπόν, τῆς ἀνάλυσης, θα παραθέτουμε πρῶτα ἓνα χωρίο τοῦ Πλήθωνος, ὕστερα τὸ στὴν ἀντίστοιχη ἀρετὴ ἀναφερόμενο χωρίο τοῦ Κλήμεντος καὶ τέλος τὶς πιθανὲς πηγὲς καὶ τῶν δύο, τοῦ φιλοσόφου πιθανῶς διαμέσου καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ Πατέρα.

(1) Ἔτσι, ὅσον ἀφορᾷ στὴν πρώτη τῶν κύριων ἀρετῶν, τὴ φρόνησι, ἔχουμε: «φρόνησις ... ἕξις ψυχῆς θεωρητικῆς τῶν ὄντων» (*Περὶ ἀρετῶν*, 4, 2-4): «φρόνησις ἐστὶ, δύναμις θεωρητικὴ τῶν ὄντων» (*Στρωμ.*, ΣΤ', 154, 4). Ὁ

7. Πβ. Francis DVORNIK, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy. Origins and Background*, vol. I-II, Washington, The Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1966, passim.

8. Γιὰ μία γενικὴ παρουσίαση τοῦ Πλήθωνος καὶ τοῦ πληθώνειου στοχασμοῦ, πβ. ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω (ὑποσημ. 4) καὶ Β.Ν. ΤΑΤΑΚΗΣ, *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, μτφρ. Ε. Καλπουρτζῆ, ἐπιμ. καὶ βιβλιογρ. ἐνημέρωση Λ. Μπενάκης, Ἀθήνα, Ἑταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας, Βιβλιοθήκη Γενικῆς Παιδείας 5, 1977, σ. 266 κ.ἐξ., H. HUNGER, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, κεφ. Φιλοσοφία, μτφρ. Λ. Μπενάκης, Ἀθήνα, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, 1987, σ. 68 κ.ἐξ., Eugenio GARIN, *Il ritorno dei filosofi antichi*, Napoli, 1983, Chr. M. WOODHOUSE, *George Gemistos Plethon. The Last of the Hellenes*, Oxford, Clarendon Press, 1986, M. TARDIEU, Un manifeste polythéiste: le Commentaire de Pléthon sur les Oracles chaldaïques, *Μήτις* 2, 1987, Yves HERSANT, Un Hellène chez les Latins: Georges Gémiste Pléthon, *Études Balkaniques. Cahiers Pierre Belon*, 6, 1999, σσ. 121-130, Br. LOTTI, *Bessarione et l'Umanesimo*, Napoli, Vivarium, Istituto Italiano per gli Studi Filosofici, 1994, σ. 92 κ.ἐξ. Τὴν κομβικὴ γιὰ τὴν φιλοσοφία σημασία τοῦ Πλήθωνος περιέγραψε μὲ ἔντονα χρώματα ὁ Ι.Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ θέσις τοῦ Πλήθωνος στὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς καὶ τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας, *Ἐλευθέρα Σχολὴ Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων Ἰωάννου Ν. Θεοδωρακοπούλου. 1. Τὰ Ἐγκαίνια καὶ τὰ Μαθήματα τῆς Α' Περιόδου*, 20-27 Ἰανουαρίου 1975, Ἀθῆναι, 1975, σσ. 37-50.

9. Πβ. S.R.C. LILLA, *Clement of Alexandria. A Study in Christian Platonism and Gnosticism*, Oxford, Oxford University Press, 1971, σσ. 72 κ.ἐξ. Γιὰ τὸν Κλήμεντα, πβ. M. SPANNEUT, *Ἐνθ' ἀν.*, σσ. 241 κ.ἐξ.

όρισμός αυτός αποδίδεται από τον Ἀριστοτέλη στον Ξενοκράτη: «οἷον εἰ ὡς Ξενοκράτης τὴν φρόνησιν ὀριστικὴν καὶ θεωρητικὴν τῶν ὄντων φησὶν εἶναι» (Τοπ., ΣΤ', 3, 141 a 6 κ.έξ.).

(2) Γιά τὴν δικαιοσύνη, οἱ ἀντίστοιχοι ὀρισμοὶ εἶναι: «εἴη τε ἂν δικαιοσύνη τοῦτο τὸ μῶριον ἀρετῆς, ἕξις ψυχῆς σφύζουσα τὸ προσῆκον αὐτῷ ἐκάστῳ ἡμῶν ὅπερ ἐσμέν, πρὸς ἕκαστον» (3, 19-21): «δικαιοσύνη... τοῦ κατ' ἀξίαν ἐκάστῳ ἐστὶν ἀπονεμητική» (Παιδ. Α', 64, 1). Ὁ ὀρισμός αὐτός εἶναι ξεκάθαρα στωικῆς προέλευσης· πβ. S.V.F., III, 262 κ.έξ.

(3) Γιά τὴν ἀνδρεία, κατὰ τρίτον, ἔχουμε: «ἔστι καὶ τοῦτο ἀνδρεία τὸ μῶριον ἀρετῆς, ἕξις ψυχῆς ἀκίνητος ὑπὸ τῶν κατὰ τῶν βίον βιαίων παθημάτων» (2, 20-22): «ἐπεὶ δ' οὖν τὴν μὲν ἀνδρείαν ὀρίζονται ἐπιστήμην δεινῶν καὶ οὐ δεινῶν καὶ τῶν μεταξύ» (Στρωμ., Β', 154, 17-21). Ὁ ὀρισμός τοῦ Κλήμεντος, ὅμως, εἶναι ἐπίσης στωικῆς προέλευσης, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ S.V.F., III, 262 κ.έξ. (πβ., γιὰ παράδειγμα, τὸ ἀπόσπασμα 263: «ἡ δὲ ἀνδρεία τοῖς ὑπομονετέοις»).

(4) Γιά τὴν ἀρετὴ τῆς σωφροσύνης, τέλος, οἱ παράλληλοι ὀρισμοὶ εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: «ἔστι σωφροσύνη τοῦτο δὴ τὸ μῶριον ἀρετῆς, ἕξις ψυχῆς αὐτάρκης ἐπ' ἐλαχίστοις τοῖς πρὸς τὸν βίον ἀναγκαίοις» (2, 5-7): «ἐπὶ δὲ τῇ ἐπιθυμία τίττεται ἡ σωφροσύνη» (Στρωμ., Δ', 151, 1). Οἱ ὀρισμοὶ αὗτοί εἶναι οἱ λιγότερο συγγενεῖς, ἂν καὶ ἡ πληθύνεια ἀναφορὰ στὴν αὐτάρχεια παραμένει στὰ πλαίσια τῆς στωικῆς φιλοσοφίας.

Ἦδη, λοιπόν, ἀπὸ τοὺς ὀρισμοὺς τῶν κύριων ἀρετῶν γίνεται φανερὴ ἡ ἐπίδραση τῆς στωικῆς ἠθικῆς στὸ συγκεκριμένο αὐτὸ ἔργο τοῦ Πλήθωνος, μέσα ἀπὸ ὅποιες διόδους καὶ ἂν ἀσκήθηκε αὐτή.

(β) Στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς πραγματείας καὶ ἡ πρωτοτυπία τοῦ Πλήθωνος. Τὸ ζήτημα τῆς χρονολόγησης τῆς πραγματείας *Περὶ ἀρετῶν* δὲν ἔχει ἀκόμη φωτισθεῖ καὶ προκαλεῖ τὴ διατύπωση διαφορετικῶν καὶ ἀντικρουόμενων ἀπόψεων. Ὅπως σημειώνει ἡ ἐκδότρια τοῦ ἔργου, «δὲν φαίνεται πιθανὴ ἡ χρονολόγησή της κατὰ ἱκανοποιητικὸ τρόπο. Ὁ Fr. Masai ὑποστηρίζει ὅτι συντέθηκε μετὰ τὸ 1439, ἐνάντια στὸν C. Alexandre, ποὺ τὴν παρουσιάζει ὡς ἔργο τῆς νεότητος καὶ ἐνάντια στὸν F. Schulze ποὺ τὴν θεωρεῖ σύγχρονη τῶν “ὑπομνημάτων” περὶ Πελοποννήσου· ἀλλὰ τὰ κατὰ περίπτωση κριτήρια δὲν μᾶς φαίνονται ἱκανοποιητικά. Χωρὶς νὰ μπορούμε νὰ τὸ ἀποδείξουμε», συνεχίζει, «πιστεύουμε ὅτι τὸ ἔργο συγγράφηκε ἀρκετὰ νωρὶς ἀπὸ τὸν Πλήθωνα καὶ μέσα στὸ πλαίσιο τῶν πολιτικῶν ἀνησυχιῶν του. Δὲν εἶναι σίγουρο ὅτι ὁ στοχασμός του γιὰ ἠθικὰ καὶ ἀρεταῖκά ζητήματα παρουσιάζει κάποια “πρόοδο”»¹⁰.

10. Bf. TAMBRUN-KRASKER, *ἔθ' ἄν.*, σ. XXXIV.

Κάποια στοιχεία σχετικά με τη χρονολόγηση της πραγματείας, πιστεύουμε, παρέχει ο πρόσφατα δημοσιευμένος από τους Χ. Γ. Πατρινέλη και Δ.Ζ. Σοφριανό Λόγος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο¹¹ τοῦ ἐγκατεστημένου στὴν Ἰταλία βυζαντινοῦ λόγιου καὶ δάσκαλου ἐκεῖ τῆς ἐλληνικῆς Μανουήλ Χρυσολωρᾶ, μαθητῆ τοῦ Δημήτριου Κυδώνη, τοῦ μεταφραστῆ στὰ Ἑλληνικά ἔργων τοῦ Θωμᾶ Ἀκρινάτη¹². Ὁ Λόγος αὐτὸς ἀποτελεῖ σχολιασμὸ τοῦ Ἐπιτάφiou Λόγου ποὺ εἶχε γράψει ὁ αὐτοκράτορας Μανουήλ Β΄ γιὰ τὸν ἀδελφὸ του Θεόδωρο Παλαιολόγο, μέχρι τὸ 1407 δεσπότη τοῦ Μορέως. Τὸν Ἐπιτάφιο αὐτὸ Λόγο εἶχε στείλει ὁ αὐτοκράτορας γιὰ κρίση σὲ τρεῖς λόγιους, στὸν Χρυσολωρᾶ βέβαια, στὸν ἱερομόναχο Ἰσίδωρο καὶ στὸν Πλήθωνα, μέλη ὅλοι τους τῆς φιλοδυτικῆς πτέρυγας¹³. Ὁ φιλόσοφος ἀντὶ σχολιασμοῦ συνέταξε σύντομη Προθεωρία -τὸ παλαιότερο χρονολογημένο ἔργο του-, ἡ ὁποία συνοδεύει τὸν βασιλικὸ ἐπιτάφιο στὰ χειρόγραφα καὶ σὲ ὅλες τὶς ἐκδόσεις του¹⁴. Μὲ τὴ σειρά του, στὸν ἀπαντητικὸ Λόγο του καὶ σὲ κεφάλαιό με τίτλο «Ἀρετή», ὅπου ἀναπτύσσεται ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ αὐτοκράτορας σκιαγράφησε τὶς ἀρετὲς τοῦ χαμένου ἀδελφοῦ του, ὁ Χρυσολωρᾶς κάνει ἀναφορὰ σὲ πίνακα ἀρετῆς ποὺ περιλαμβάνει τὶς γενικότερες καὶ τὶς μερικότερες ἀρετὲς. Ἔτσι, γράφει: «ταῦτ' οὖν καλῶς καὶ τελείως ἐπισταμένος, ὥς περ τινα πίνακα ἀρετῆς τὸν ἐκείνου βίον προστησάμενος, πρῶτον μὲν ἐπὶ τῶν ἔξεων πάνυ καλῶς καὶ τεχνικῶς ἔδειξας αὐτὸν πάσας κτησάμενον, οὐδεμίαν τῶν κατ' αὐτὰς ὡς εἰπεῖν παραλιπών, μήτε τῶν γενικωτέρων μήτε τῶν μερικωτέρων»¹⁵. Καὶ παρακάτω, κάνει νύξη σὲ κανόνες σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους καταδεικνύονται οἱ ἀρετὲς κάποιου: «Τίς ἂν βέλτιον διέγραψε τὴν ὅλην ἀρετὴν, τίς δ' ἂν ἄμεινον κατὰ τὴν ἰδίαν φύσιν αὐτὴν ἔδειξε; Καὶ οἶδα μὲν ταῦτα καὶ ἐν τοῖς νόμοις τῶν ἐγκωμίων καὶ τῶν ἐπιταφίων κείμενα· καὶ διαταῦτ' ἴσως καὶ οἱ ἐξαρχῆς τούτων νομοθέται ταῦθ' οὕτω γίνεσθαι διώρισαν. Ἀλλ' οἱ

11. Μανουήλ Χρυσολωρᾶ Λόγος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο, ἐισαγωγή καὶ ἐκδόση Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ καὶ Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, Ἀθήνα, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῖνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, 2001, 134 σσ.

12. Γιὰ τὸν Μανουήλ Χρυσολωρᾶ, πβ. G. CAMMELLI, *I dotti bizantini e le origini dell'umanesimo, I: Manuele Crisolora*, Firenze, 1941· J. THOMSON, Manuel Chrysoloras and the Early Italian Renaissance, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 7, 1966, σσ. 63-82.

13. Γιὰ τὴν κατανόησιν τῶν ἀνταγωνισμῶν καὶ φατριασμῶν στοὺς κύκλους τῶν βυζαντινῶν λογίων, πβ. Steven RUNCIMAN, *Ἡ τελευταία βυζαντινὴ ἀναγέννηση*, μτφρ. Λ. Καμπερίδης, Ἀθήνα, Δόμος, 1991², ἰδίως τὰ κεφ. Μερίδες καὶ διαμάχες, καὶ Μορφὲς λογίων, σσ. 43-64 καὶ 65-95.

14. Τὸν Ἐπιτάφιο καὶ τὴν Προθεωρία εἶχε ἐκδώσει ὁ Σπ. Λάμπρος· τελευταία ἐκδόση ἀπὸ τὴν J. CHRYSOSTOMIDES, *Manuel II Paleologus Funeral Oration on his Brother Theodore*, Θεσσαλονίκη, Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 1985.

15. Μανουήλ Χρυσολωρᾶ Λόγος, ἐνθ' ἄν., σ. 87, 20-24.

μὲν ἄλλοι ὥς κανόνιν ἀπλῶς καὶ ἀλόγως τούτοις χρῶνται, σὺ δὲ ἐν τούτοις ἀκριβῶς τὸν τεχνίτην καὶ νομοθέτην ἔδειξας...»¹⁶.

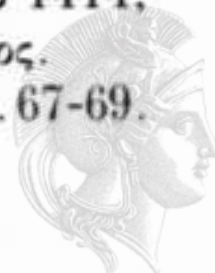
Ὁ Λόγος τοῦ Χρυσολωρᾶ, ὅπως δείχνει μὲ νέα πειστικά ἐπιχειρήματα ὁ Χ. Πατρινέλης, γράφτηκε τὸ θέρος τοῦ 1414 καὶ ὁ συγγραφέας τῆς εἶχε ὑπ' ὄψη του τὴν *Προθεωρία* τοῦ Πλήθωνος, καθὼς γίνεται φανερό ἀπὸ σχετικὴ νύξη του¹⁷. Ἔτσι, τὸ κείμενο τοῦ Πλήθωνος φαίνεται ὅτι εἶχε γραφεῖ μέχρι τὴν ἡμερομηνία αὐτή, στὴν πραγματικότητα ὅμως ἀκόμη νωρίτερα, ὅταν δηλαδὴ ἀνεχώρησε ἀπὸ τὸ Βυζάντιο ὁ Ἰωάννης Χρυσολωρᾶς, ἀνιψιὸς τοῦ Μανουήλ, μὲ εἰδικὴ ἀποστολὴ γιὰ τὴν Ἰταλία, κομίζοντας ταυτόχρονα τὸν *Ἐπιτάφιο Λόγο* στὸν θεῖο του γιὰ σχολιασμό¹⁸. Στὴν *Προθεωρία* του, ὡστόσο, ὁ Πλήθων δὲν ἀναφέρεται διόλου στὸ ζήτημα τῶν ἀρετῶν¹⁹ ἐνῶ ὁ Χρυσολωρᾶς στὸν δικό του σχολιαστικὸ Λόγο ἀναπτύσσει σημαντικὰ τὸ ζήτημα αὐτό, βασιζόμενος κυρίως στὶς ἀριστοτελικὲς ἀπόψεις περὶ ἀρετῆς. Ἡ περιγραφὴ τῶν ἀρετῶν στὸν *Ἐπιτάφιο* τοῦ Παλαιολόγου εἶναι ἐναρμονισμένη μὲ τὴν ἀρεταλογία τοῦ Χρυσολωρᾶ καὶ διόλου μὲ ἐκείνη τοῦ Πλήθωνος. Εἶναι εὐλογο, λοιπόν, ὁ Πλήθων νὰ ἐνίσχυσεν τὴν ἀνάγκη νὰ ἀναπτύξει στὴ συνέχεια ἀρεταλογικὸ σύστημα, ἀνταποκρινόμενος στὰ ἐρεθίσματα αὐτὰ τοῦ περιβάλλοντός του. Ἡ συγγραφὴ τῆς πραγματείας, λοιπόν, ἀνάγεται στὴν πελοποννησιακὴ τουλάχιστον περίοδο τοῦ φιλοσόφου, συμφωνοῦν καὶ μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Schultze, καὶ ὅχι νωρίτερα· δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι, γιὰ παράδειγμα, νεανικὸ κείμενο τοῦ φιλοσόφου γιὰ σχολικὴ διδασκαλία, κάτι ποὺ ἀποκλείεται ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὸν σημαντικὰ ἐπεξεργασμένο χαρακτήρα τῆς πραγματείας· ἂν καί, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸν λόγο τοῦ Χρυσολωρᾶ, ἡ ταξινόμηση τῶν ἀρετῶν συνιστᾷ, καὶ κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, μέρος τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφικῆς καὶ ρητορικῆς παιδείας. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐμπνεύστηκε ὁ Πλήθων τὴν ἰδέα ἀρεταλογικῆς πραγματείας, καὶ ἡ ἀνάγκη γιὰ διαφοροποίησιν ἀπὸ τὴν τυπικὴ ἀρεταλογία τῆς βυζαντινῆς λογιόσυνης, ὅπως τὴν ἀντιπροσώπευε, ἔστω καὶ ἂν εἶχε μεταναστεύσει στὴν Ἰταλία, ὁ Χρυσολωρᾶς, ὥθησε ἀκόμη περισσότερο τὸν φιλόσοφο νὰ μεταχειριστεῖ

16. Ἐνθ' ἀν., σ. 89, 30-90, 2. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τόσο ὁ Πλήθων στὴν περὶ ἀρετῶν πραγματεία του ὅσο καὶ ὁ Χρυσολωρᾶς στὸν ἀπαντητικὸ Λόγο του δίνουν ἰδιαίτερη σημασία στὸ ζήτημα τῆς παιδείας (γιὰ τὸν Χρυσολωρᾶ, πβ. κεφ. Παιδεία, αὐτόθι, σσ. 117-123). Γίνεται φανερὴ ἔτσι ἡ πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα τῶν ἀνθρωπιστικῶν κύκλων τῆς παλαιολόγειας ἀναγέννησης.

17. Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ, Εἰσαγωγή, ἔνθ' ἀν., σ. 23 καὶ ὑποσημ. 43.

18. Ἐνθ' ἀν., σ. 17. Ἡ *Προθεωρία* πρέπει νὰ γράφτηκε μετὰ ἀπὸ τὸ 1410, χρονολογία ἐνὸς προηγούμενου ταξιδιοῦ τοῦ Ἰωάννη Χρυσολωρᾶ στὴν Ἰταλία, κατὰ τὸ ὅποιο ὁ ἀνιψιὸς δὲν παρέδωσε κανένα κείμενο στὸν θεῖο του (αὐτόθι, σ. 20), καὶ μέχρι τὸ θέρος τοῦ 1414, ὁπότε ὁ Χρυσολωρᾶς συνέγραψε τὸν Λόγο τοῦ ὑπαινισσόμενος τὸ ἔργο τοῦ Πλήθωνος.

19. Τὸ κείμενο τῆς *Προθεωρίας* στὸ *Manuel II Paleologus Funeral Oration*..., ἔνθ' ἀν., σσ. 67-69.

στοιχεία πλατωνικής αλλά και στωικής ήθικης στο έργο του. Μπορούμε, επομένως, να μιλούμε, αν όχι για «πρόοδο» των ήθικων αντιλήψεων του φιλοσόφου, τουλάχιστον για συγκεκριμένο χρόνο που συνέλαβε την ιδέα μιας αρεταϊκής σύνθεσης, δηλ. για την μετά το 1414 περίοδο, χρονολογία που έτσι θεωρείται ως *terminus post quem* του έργου.

Επιπρόσθετα, η διαφορά του Πλήθωνος από την αριστοτελική προσέγγιση των αρετών στον Χρυσολωρά δείχνει το μέτρο του πρωτότυπου πνεύματός του.

(γ) *Μία ανέκδοτη μελέτη.* Το 1928 κατατέθηκε στην Ακαδημία Αθηνών, σε φιλοσοφικό διαγωνισμό, μελέτη με τίτλο *Ο Πλήθων και η φιλοσοφία του*, υπό το ψευδώνυμο «κακοδαιμονία τουτο δη το χειριστον, έψευσθαι περί των θεών». Η μελέτη ανήκει, σύμφωνα με την βιβλιογραφία του Papacostas, στον Γ. Βερβενιώτη²⁰. Από την μελέτη αυτή και από το κεφ. *Επιδράσεις*, παραθέτουμε τα αποσπάσματα που αναφέρονται με εύσυντοπο τρόπο στις στωικές επιρροές στο έργο του Πλήθωνος (σσ. 37-39).

«Το δικαίως θεωρούμενον», διαβάζουμε, «ως ικανώς παλαιόν, μικρόν “περί Αρετών” πόνημα εμφανίζει εις πρώτην ανάγνωσιν περιεχόμενον μὲν πλατωνικόν, με τὰς τέσσαρας θεμελιώδεις αρετάς, διατύπωσιν δὲ πλέον ἢ αριστοτελικήν. Εξετάζοντες όμως βαθύτερον καὶ αὐτὸ τὸ “περί Αρετών” καὶ τὴν ἄλλην τοῦ Γεμιστοῦ ἠθικὴν διδασκαλίαν, εὐκόλως ἀναγνωρίζομεν βαθυτάτην τὴν ἐπίδρασιν τῶν Στωικῶν^{20α}.

»Τὸ κοσμοπολιτικὸν πνεῦμα τὸ ὁποῖον διέπει τὴν ὅλην πραγματείαν ἀπὸ τῶν πρώτων αὐτῆς γραμμῶν, εἶνε ἀσφαλῶς στωικὴ κληρονομία: εἰς τὸ αὐτὸ ἔργον ἀπαντῶμεν καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ ἀδιάφορα τῶν Στωικῶν^{20β}.

20. Γ. ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗΣ, *Ο Πλήθων και η φιλοσοφία του*, Ἀθῆναι, 1928, 67 σσ. Π6. G. A. PAPACOSTAS, *The Philosopher George Gemistos-Plethon....*, ἐνθ' ἀν., σ. 25, βιβλιογραφικὴ καταγραφή ὑπ' ἀριθ. 20. Γιὰ τὸν συγγραφέα Γ. Βερβενιώτη δὲν εἶναι γνωστὰ πολλὰ πράγματα· ξέρουμε ὅτι με τὸν ἀδελφὸ του Ἀντώνιο Βερβενιώτη - καθηγητὲς καὶ οἱ δύο ὅπως σημειώνεται στὸν τίτλο - ἐκπόνησαν μίαν μετάφραση τοῦ Λόγου περὶ τῆς μεθόδου τοῦ Καρτεσίου, Ἀθῆναι, ἐκδ. Ἀντωνοπούλου, 1939, 97 σσ. Διότι οἱ εἶναι ἐπίσης τὸ βιβλίο *Λόγια τῆς καρδιάς καὶ τοῦ λογικοῦ, ἔργον μεταθανάτιον. Δοκίμιον συναισθηματικῆς ἀγωγῆς*, Ἀθῆναι, 1975, 111 σσ., ἐνῶ μόνος τοῦ ὁ Γεώργιος Βερβενιώτης δημοσίευσε ἀκόμη: *Τὸ Ὀμηρικὸν Ζήτημα*, Ἀθῆναι, Βερβενιώτειος Σχολή, 1960, 30 σσ. καὶ *Φιλοσοφικὴ ἀνάλυσις τοῦ Ἐπιταφίου τοῦ Περικλέους*, Ἀθῆναι, Βερβενιώτειος Σχολή, 1963, 47 σσ.

Οἱ ὑποσημειώσεις τοῦ Βερβενιώτη ἀπὸ τὰ παραθέματα τῆς μελέτης τοῦ πού ἀκολουθοῦν θὰ εἶναι συμπληρωματικὲς τῆς παρούσας ὑποσημείωσης (δηλ. 20α, 206, 20γ...). Πρόσθετα σ' αὐτὲς δικά μας στοιχεῖα θὰ ἀναγράφονται μέσα σὲ ἀγκύλες.

20α. J.W. TAYLOR, *Gemistus Pletho as a Moral Philosopher*, 1920 [στὸ *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 51, σσ. 84-100].

20β. MIGNE, ἐνθ' ἀν., 880 A [PG τόμ. 160· στὴν παρούσα ἐκδόση, σ. 13, 16-23. Π6. καὶ Fr. SCHULZE, *Georgios Gemistos Plethon*, ἐνθ' ἀν., σ. 250· ἀκόμη, Λ. Κ. ΜΠΑΡΤΖΕΛΙΩΤΗ, *Ἡ*

Μήπως όμως και αυτή ή ταξινόμησης τῶν ἀρετῶν εἶνε χαρακτηριστικῶς πλατωνική; φρονοῦμεν ὅτι ή στοά διεκδικεῖ πειστικῶς καί ταύτην ὁποία ἐμφανίζεται παρὰ τῷ Γεμιστῷ: καθ' ὅμοιον τρόπον κατατάσσουν οἱ στωϊκοὶ παρὰ Πλουτάρχῳ τὰς ἀρετάς καί ὑπὸ πνεῦμα μᾶλλον προσομοιάζον τῷ τοῦ Γεμιστοῦ^{20γ}.

»Σημαντικόν μέρος τοῦ τρίτου βιβλίου τῶν *Νόμων* θά ἐνόμιζέ τις εἰλημμένον ἀπὸ παλαιὸν στωικὸν ἐγχειρίδιον ἐπηρεασμένον πάντοτε ἀπὸ τὸ πλατωνικὸν διάγραμμα τῶν ἀρετῶν: τὰ ἐφ' ἡμῖν καί οὐκ ἐφ' ἡμῖν συνδυάζονται μετὰ τὰ περὶ ἀνδρίας, κ.ο.κ. Τὰ τῆς σχέσεως τῆς ἀρετῆς μετὰ τὴν γνῶσιν, ὡς καί τῆς Φυσικῆς μετὰ τὴν Ἠθικὴν ἔρχονται ἀπὸ τὸν Σωκράτην, ἀλλ' ἀσφαλῶς μέσῳ τῶν στωικῶν. Ἡ λαμπρὰ ἐκείνη πρότασις τοῦ Γεμιστοῦ καθ' ἣν οὐδέ ζῆν ἐστὶν ἐν τῷ πάμπαν ἀργεῖν^{20δ} πλαισιουμένη καθὼς πλαισιοῦται ὑπὸ τόσων στωικῶν ἀναμνήσεων, καί τῆς ῥητῆς βεβαιώσεως αὐτοῦ τοῦ φιλοσόφου μᾶς ἄγει καί αὕτη εἰς τοὺς στωικοὺς καί δὴ ὡς ἄμυνα κατὰ τῆς περὶ θεωρίας ἀριστοτελικῆς ἐπιδράσεως καί οὐχὶ ὡς συμπλήρωσις αὐτῆς. Καί ἡ μεγάλη συμπάθεια πρὸς τὴν εὐτέλειαν καί αἱ συνεχεῖς κατὰ τῆς πολυτελείας ἐπάνοδοι^{20ε} ὑποδεικνύουν ἀναμφισβήτητον στωικὴν ἐπίδρασιν.

»Βεβαίως τὸ πλεῖστον μέρος τῶν προαναφερθεισῶν ἠθικῶν τούτων προτάσεων εἶχε καταντήσει τρόπον τινά διὰ τοῦ συγκρητισμοῦ κοινὸς πλοῦτος τῆς ἀρχαίας διανοήσεως καί οὐχὶ ἰδίως πνευματικὸς θησαυρὸς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης σχολῆς, συχνὰ εἶνε ἐξ ἴσου εὐκόλον νὰ τὰς ἀναγάγωμεν εἴτε εἰς τοὺς μὲν, εἴτε εἰς τοὺς δὲ ἐκ τῶν πνευματικῶν προγόνων τοῦ Γεμιστοῦ. Ἐπὶ τοῦ συνόλου ὁμως, καί ἰδίᾳ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῶν γενικῶν ἀρχῶν ὀρωμένη ἡ ἠθικὴ του - καθὼς παρετήρησε καί ὁ Alexandre^{20στ} διέπεται ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς στωικῆς: ἡ ὁμοίωσις πρὸς τὸ θεῖον, ἡ λίαν ὑποκειμενικὴ, καθ' ὅ,τι ἔχει ὁ ἄνθρωπος κοινὸν μετ' αὐτοῦ, τὴν θεωρίαν, δὲν εἶνε τόσον ἀριστοτελικὴ ὅσον εἶνε στωικὴ, ἀφ' οὗ ἐν τέλει ἀφομοιοῦται πρὸς τὸ ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν. Χαρακτηριστικὰ εἶνε ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὰ ἀνέκδοτα ἀποσπάσματα τοῦ Γεμιστοῦ ἐκ τοῦ χειρογράφου Λάμπρου, συλλεγέντα ἀσφαλῶς ὑπὸ ὁπαδοῦ του συμπαθοῦντος πρὸς τὴν στοάν: «οὐ μέντοι ἄδηλον ὡς...

κριτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους παρὰ Πλήθωνι ὡς ἔκφρασις τοῦ ἀντιαριστοτελισμοῦ κατὰ τὸν *ΙΕ* αἰ., Ἀθῆναι, Ἰδρυμα Ἑρεῦνης καί Ἐκδόσεων Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας, Ἑρευναι 1, 1980, σ. 179].

20γ. Π6. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, περὶ Στωϊκ. ἐναντ., XII

20δ. *Νόμων*, III, 15', σ. 117 [στὴν πραγματικότητα, σ. 116].

20ε. *Νόμοι*, passim· Ὑπομνήματα, passim· ἐπιτ. Κλεόπης, passim· χειρόγραφον Λάμπρου, κ.ἄ.

20στ. Εἰσαγωγή, XXIX [C. ALEXANDRE, Notice Préliminaire, στὸ *Pléthon, Traité des lois*, trad. A. PELISSIER, Paris, 1858, ἀνατύπ. Amsterdam, Adolf M. Hakkert, 1966, καί στὴν πραγματικότητα σ. LXIX].

τὴν τοῦ παντός εἰκὼ τὸ τῆς πολιτείας σώζοι ἂν σχῆμα»^{20ξ}... ἄμεσος τῆς στωϊκῆς θεωρίας ἀπήχησις^{20η}. Καὶ ἀλλαχοῦ, ἐὰν δ' ὥς ἡ φύσις ἰρὰ οὐσα ἕκαστα ἀπετέλεσεν^{20θ} κ.ο.κ. Ταῦτα πρὸς τελικὴν ἐπίρρωσιν τῶν ἀνωτέρω, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἂν πρόκειται περὶ ἀμέσου ἢ ἐμμέσου διὰ τῶν νεοπλατωνικῶν σχέσεως».

Κατόπιν, ὁ συγγραφέας τονίζει ὅτι τὸ σημεῖο ποὺ διαφέρει ἡ διδασκαλία τοῦ Πλήθωνος ἀπὸ ἐκείνη τῆς Στοᾶς εἶναι «ἡ μεγάλη σχετικῶς παραχώρησις τὴν ὁποία κάνει ὁ πρῶτος πρὸς τὴν σάρκα» (σ. 39). Σὲ αὐτὸ ἴσως ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὸ ἐλευθεριάζον κλίμα τῆς ἰταλικῆς κοινωνίας, λέει. Ἄν κάτι τέτοιο ἀλήθευε γιὰ τὸ *Περὶ Ἀρετῶν*, τότε θὰ ἐνισχυόταν ἔτσι ἡ ἀποψη τοῦ Masai, ὅτι ἡ πραγματεία χρονολογεῖται μετὰ τὴ Σύνοδο τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439)²¹. Ὅμως, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἐπηρεάζει τὸ ζήτημα τῆς χρονολόγησιν τοῦ ἔργου, ἄλλο εἶναι τὸ εἰδικώτερο φιλοσοφικὸ ἐνδιαφέρον του, ὅπως θὰ δειχθεῖ παρακάτω²².

(δ) Οἱ ἀναφορὲς στὸν Ἐπίκτητο καὶ στὸ Ἐγχειρίδιόν του. Συνήθως, ἡ συγκριτικὴ ἐξέταση φιλοσοφικῶν θεωριῶν καταλήγει νὰ ὑποδεικνύει ἀναλογίες μεταξὺ τους ἀλλὰ καὶ διαφορὰς στὸ ἐσωτερικὸ αὐτῶν τῶν ἀναλογιῶν. Ἡ ἐκδότρια τῆς πραγματείας, κάνοντας λόγο γιὰ τὶς πολυπληθεῖς ἀναφορὰς τοῦ Πλήθωνος στὶς *Διατριβές* τοῦ Ἐπίκτητου (49 καταμετροῦ στὸ εὐρετήριο πηγῶν τῆς ἐκδόσεως γιὰ ἓνα κείμενο 15 σσ.), καταλήγει ὅτι «ὁ στοχασμός του σταθερὰ ὁδηγεῖται ἀπὸ δύο πόλους, τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἐπίκτητο. Οἱ κύριες θέσεις ποὺ ὑποστηρίζονται εἶναι, (α) ὑπάρχει μία οὐσιαστικὴ διαφορὰ μεταξὺ σώματος καὶ ψυχῆς καὶ μία ὄντολογικὴ ὑπεροχὴ τῆς ψυχῆς· (β) πρέπει κανεὶς νὰ παραμένει στὴ θέση του καὶ νὰ ἀποδέχεται τὸ ρόλο ποὺ τοῦ ἀναθέτει ὁ Θεός· (γ) πρέπει κανεὶς νὰ ὑποτάσσει τὸ ἀτομικὸ συμφέρον στὸ γενικὸ συμφέρον· (δ) δὲν πρέπει κανεὶς νὰ φοβᾶται γιὰ ὅσα

20ξ. Χειρογρ. Λάμπρου, 131 6' [πρόκειται γιὰ ἀντίγραφο ἀπὸ τὸν κώδικα T-II-I τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἑσχοριάλ, ὅπου περιλαμβάνονται ἡ εὐχὴ στοὺς λογίους θεοὺς καὶ ὁ Ὑμνος στὸν Ἀπόλλωνα καὶ μεταξὺ τους, 15 μικρὰ ἀποσπάσματα μᾶλλον ἀπὸ τὰ χαμένα κεφάλαια τῶν *Νόμων*, πβ. Γ. ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ, *Ἐπίμετρον ΣΤ*, αὐτόθι, σ. 67· πβ. ἐπίσης, Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου τὰ μετὰ θάνατον εὐρεθέντα, *Νέος Ἑλληνομνήμων*, 14, 1917, σ. 221, καταγραφὴ ὑπ' ἀριθ. ΛΔ'].

20η. Καὶ οἱ στωικοὶ ἐδίδασκον τὸν κόσμον εἶναι πόλιν καὶ πολίτας τοὺς ἀστέρας..., ΠΛΟΥΤ., *περὶ τῶν κοιν. ἐνν. πρὸς τοὺς Στωϊκοὺς*, 34, 6.

20θ. Χειρογρ. Λάμπρου, 131 6' [πβ. ἀνωτέρω ὑποσημ. 20ζ].

21. Πβ. ΒΓ. TAMBRUN-KRASKER, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. XXVIII-XXIX.

22. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς «φύσεως τοῦ ἀνθρώπου» στὸν Πλήθωνα, πβ. Λ. Μπενάκης, Πλήθωνος Πρὸς ἡρωτημένα ἄττα ἀπόκρισις (Γιὰ τὸ ἀριστοτελικὸ ἀξίωμα τῆς ἀντιφάσεως καὶ γιὰ τὴ σύνθετη φύση τοῦ ἀνθρώπου). Πρώτη ἐκδόση μὲ νεοελληνικὴ μετάφραση καὶ εἰσαγωγή, *Φιλοσοφία*, 4, 1974, Εἰσαγωγή, σσ. 338-345 καὶ κείμενο σ. 352 κ.ἐξ.

δέν εξαρτῶνται ἀπὸ τὸν ἴδιο· (ε) ἡ ἀρετὴ ἀποκτᾶται προοδευτικὰ μέσῳ τῆς γνώσης καὶ τῆς ἄσκησης». Ἀναγνωρίζουμε ἐδῶ πολλὰ σημεῖα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλήθωνος. «Μποροῦμε νὰ ποῦμε», συνεχίζει ἡ ἴδια, «ὅτι τὸ *Περὶ ἀρετῶν* εἶναι, ὡς πρὸς τὴ μορφὴ του, μία ἀναμόρφωση τῶν ἀρεταϊκῶν ταξινομήσεων τοῦ ψευδο-Ἀριστοτέλη, τοῦ ψευδο-Ἀνδρόνικου, τῶν πραγματειῶν τοῦ Χρυσίππου, τῶν πλατωνικῶν Ὁρῶν καὶ τῶν νεοπλατωνικῶν ἀρεταλογιῶν· ἀποτελεῖ μία συστηματικὴ ταξινόμηση ἀρετῶν, προτεινόμενη ἀπὸ ἓνα στοχαστὴ πού ἐπιχειρεῖ τὴ σύνθεση μεταξὺ Πλάτωνος καὶ Ἐπίκτητου προκειμένου νὰ ἀντιδράσει στὰ πολιτικὰ προβλήματα τοῦ καιροῦ του»²³.

Ἐντύπωση προκαλεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Πλήθων δέν φέρεται στὴν ἔκδοση νὰ παραπέμπει καθόλου στὸ *Ἐγχειρίδιον* τοῦ Ἐπίκτητου, ἂν μάλιστα σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἦταν ἀπὸ τὰ πλέον διαδεδομένα κείμενα στωικῆς φιλοσοφίας κατὰ τὴν βυζαντινὴ περίοδο καὶ μάλιστα κυκλοφοροῦσε σὲ παράφραση, σὲ τρεῖς διαφορετικὲς λιγότερο ἢ περισσότερο ἐκχριστιανισμένες ἐκδοχές: ἡ μία ἀποδίδεται ἐσφαλμένα στὸν ὄσιο Νεῖλο καὶ δέν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ πρωτότυπο· στὸν κώδικα Vaticanus gr. 2231, πού ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τὸν Michel Spanneut, συναντοῦμε τὴν πιὸ συντομευμένη ἐκδοχή· τέλος, ἡ πιὸ παραλλαγμένη ἐπὶ τὸ χριστιανικότερον ἐκδοχὴ τοῦ *Ἐγχειριδίου* ὀνομάζεται *Paraphrasis Christiana*. Καμμία ἀπὸ τὶς τρεῖς παραφράσεις δέν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ ἀκρίβεια ὡς πρὸς τὴ συγγραφὴ τους καὶ μόνο τὰ χφφ. τους ἐντοπίζονται χρονικά²⁴. Βέβαια, τόσο τὸ πρωτότυπο ὅσο καὶ οἱ παραφράσεις του μποροῦσαν, κατ' ἀρχὴν, νὰ εἶναι στὴ διάθεση τοῦ Πλήθωνος. Πρόσφατα, ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸν Gerard Boter καὶ τὸ *Ἐγχειρίδιον* καὶ οἱ τρεῖς χριστιανικὲς παραφράσεις του²⁵. Στὴν ἔκδοσή του, ὁ Boter ἐντόπισε, στὴν πορεία τῆς ἔμμεσης παράδοσης τοῦ *Ἐγχειριδίου*, πέντε χωρία στὸ *Περὶ ἀρετῶν* τοῦ Πλήθωνος ἐμπνεόμενα ἀπὸ αὐτό²⁶. Αὐτὰ εἶναι (πρῶτα παρατίθεται τὸ χωρίο τοῦ *Ἐγχειριδίου* ἀπὸ τὴν ἔκδοση Boter καὶ μετὰ ἐκεῖνο τοῦ *Περὶ*

23. Br. TAMBRUN-KRASKER, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. XL-XLI.

24. Π6. Michel SPANNEUT, *Image de l'homme dans un commentaire chrétien inédit du Manuel d'Epictète, Images of Man in Ancient and Medieval Thought. Studia Gerardo Verbeke ab amicis et collegis dicata*, Louvain, Leuven University Press, Symbolae series A/vol. 1, 1976, σσ. 213-230.

25. *The Encheiridion of Epictetus and its Three Christian Adaptations*, ἐκδ. G. BOTER, Leiden-Boston-Köln, Brill, *Philosophia Antiqua* LXXXII, 1999, 446 σσ. Δέν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε βέβαια καὶ τὰ Σχόλια τοῦ Συμπλίκιου στὸ *Ἐγχειρίδιον* πού δημοσίευσε πρόσφατα ὁ I. Hadot, στὴν ἴδια σειρὰ τὸ 1995. Καμμία σχέση ὥστόσο τοῦ *Περὶ ἀρετῶν* δέν εἶναι φανερὴ μὲ τὰ σχόλια τοῦ Συμπλίκιου.

26. *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 115, 282, 298, 308, 310, 326, 433.

ἀρετῶν ἀπὸ τὴν ἔκδοση Tambrun-Krasker) τὰ ἀκόλουθα:

- (1) «Ταράσσει τοὺς ἀνθρώπους οὐ τὰ πράγματα, ἀλλὰ τὰ περὶ τῶν πραγμάτων δόγματα» (5 a, 1-2): «οὐδενὶ κακῷ ἔξωθεν ἀλλοτριῷ ἐκκείμενοι, εἰ μὴ ὅτι ἂν ἡμῖν, κατὰ τὰς ἡμετέρας δόξας» (8, 2-3).
- (2) «ὑπὸ τοῦ θεοῦ τεταγμένος εἰς ταύτην τὴν χώραν» (22, 5-6): «δεῖ δῆπου μηδὲ ταύτην ἐκάστην ἀπολείπειν τὴν χώραν» (3, 5-6), καὶ «θεῷ τε ἔψεται ἢ τέτακται μάλιστα χώρα ἐμμένων» (3, 17-18).
- (3) «Τὰ καθήκοντα ὡς ἐπίπαν ταῖς σχέσεσι παραμετρεῖται. πατήρ ἐστίν ὑπαγορεύεται ἐπιμελεῖσθαι, παραχωρεῖν ἀπάντων, ἀνέχεσθαι λοιδοροῦντος, παίοντος. “ἀλλὰ κακὸς πατήρ ἐστι.” μὴ τι οὖν πρὸς ἀγαθὸν πατέρα φύσει ὤκειώθης, ἀλλὰ πρὸς πατέρα. ὁ ἀδελφὸς ἀδικεῖ; τήρει τοιγαροῦν τὴν τάξιν τὴν σεαυτοῦ πρὸς αὐτόν, μηδὲ σκόπει τί ἐκεῖνος ποιεῖ, ἀλλὰ τί σοὶ ποιήσαντι κατὰ φύσιν ἔξει ἢ σὴ προαίρεσις. σὲ γὰρ ἄλλος οὐ βλάψει, ἂν μὴ σὺ θέλῃς· τότε δὲ ἔσθι βεβλαμμένος, ὅταν ὑπολάβῃς βλάπτεσθαι. οὕτως οὖν ἀπὸ τοῦ πολίτου, ἀπὸ τοῦ γείτονος, ἀπὸ τοῦ στρατηγοῦ τὸ καθήκον εὐρησεις, ἔαν τὰς σχέσεις ἐθίζῃ θεωρεῖν» (30): «Καὶ ἐπεὶ ἐστὶν ἡμῶν ἕκαστος μέρος τι τοῦτο μὲν οἰκείας, τοῦτο δ' ἐταιρείας τινός, πόλεως, ἔθνους, ὁλως τοῦδε τοῦ παντός, ἀποδιδούς τὰ προσήκοντα ἕκαστοις, γονεῦσι μὲν ὅποια παιδὶ πρὸς γονέας προσήκει, παιδὶ δὲ ὅποια πρὸς παῖδας γονεῖ, ἐταίροις ὅποια πρὸς ἐταίρους ἐταίρω, συσσίτῳ πρὸς συσσίτους, πρὸς γείτονας γείτονι, συνόδῳ πρὸς συνόδους, πολίτῃ πρὸς πόλιν, ἔτι τε πρὸς θεὸν ὅποια θεράποντι καὶ ἔργῳ πρὸς δεσπότην τε καὶ δημιουργόν, οὕτω ταῦτα ἀποδιδούς» (3, 9-16).
- (4) «σαντὸν εἰς τοῦτο κατατεταχέναι, τὸ πείθεσθαι αὐτοῖς καὶ εἴκειν πᾶσι τοῖς γινομένοις καὶ ἀκολουθεῖν ἐκόντα ὡς ὑπὸ τῆς ἀρίστης γνώμης ἐπιτελουμένοις» (31, 3-5): «Εἰδέναι τε ἅμα ὅτι ταῦτα μὲν ἢ ἕκαστα πρὸς τοῦ θεοῦ διατέτακται, ταύτη καὶ γίνεται, διατέτακται δὲ πρὸς τοῦ ἀγαθοῦ εὖ καὶ καλῶς, καὶ οὐκ ἐνεῖναι ἄλλως εἰπεῖν ἡμῖν τε αὐτοῖς συμφερόντως» (8, 13-15).
- (5) «οὐχ οἷόν τε οὖν ἀκολουθεῖν αὐτὸν τῷ σοὶ φαινομένῳ, ἀλλὰ τῷ ἑαυτῷ» (42, 2-3): «ἀλλ' ἀνάγκη καὶ ἐκείναις αὖ τῷ αὐταῖς δοκοῦντι ἔπεσθαι, καὶ ἀμήχανον ἄλλο τι δοᾶν παρὰ τὸ φαινόμενον ἀγαθόν» (10, 8-10).

Τὰ ἴδια ἀποσπάσματα τοῦ Ἑγχειριδίου στὰ ὅποια παραπέμπει ὁ Πλήθων βρίσκονται σχεδὸν αὐτούσια καὶ στίς χριστιανικὲς παραφράσεις τοῦ ἔργου.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ μία ἄλλη πληροφορία τοῦ Boter ποὺ ἐμφανίζει τὸν λόγιό κληρικὸ Ἰωάννη Εὐγενικό, ἀδελφὸ τοῦ πολέμιου τῆς ἑνώσεως τῶν δύο ἐκκλησιῶν Μάρκου Εὐγενικοῦ, σὲ λόγῳ του Πρὸς τὸν δεσπότην Θεόδω-

ρον²⁷ νά παραπέμπει καὶ αὐτὸς στὸ *Ἐγχειρίδιον* τοῦ Ἐπίκτητου²⁸. Ἡ εἶδη-
ση αὐτὴ εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὸν Ἰωάννην σὲ ἀνύποπτο χρόνο παραμονῆς
του στὴν Πελοπόννησο γνωρίστηκε μὲ τὸν Πλήθωνα, σὲ ἐπιστολὴ του μάλι-
στα πρὸς τὸν φιλόσοφο ἐκφράζει θερμὰ αἰσθήματα συμπάθειας²⁹. Ἐπιπλέ-
ον, ὁ ἴδιος Ἰωάννης Εὐγενικός εἶναι ὁ κωδικογράφος ἑνὸς ἀπὸ τοὺς σωζό-
μενους κώδικες τοῦ *Περὶ ἀρετῶν*, τοῦ Parisinus graecus 2075, ἀπὸ τὸ ἔτος
1439, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ ἀρχαιότερος χρονολογημένος κώδικας τοῦ ἔργου³⁰.
Ἀπὸ τὰ παραπάνω γίνεται φανερό ὅτι ἡ σπουδὴ τοῦ *Ἐγχειριδίου* ἦταν καλὰ
ριζωμένη στοὺς λόγιους κύκλους στοὺς ὁποίους ἀνήκε καὶ ὁ Πλήθων.
Ὡστόσο, αὐτὸς ὁ τελευταῖος παρ' ὅλη τὴν ἐξάρτησή του, ὅσον ἀφορᾷ στὸ
Περὶ ἀρετῶν, ἀπὸ τὸν Ἐπίκτητο, προτιμᾷ σὲ συντριπτικὸ βαθμὸ τὴς *Διατρι-
βῆς*, ἐνῶ οἱ ἀναφορὲς του στὸ *Ἐγχειρίδιον* εἶναι ὄχι κατὰ λέξη ἀλλὰ μόνο
ἐμμεσες. Ἡ ἀποψη ὅτι τὸ *Ἐγχειρίδιον* ἀποτελεῖ μία σύννοψη ἀπλῶς τῶν *Δια-
τριβῶν* δὲν εὐσταθεῖ, ἀφοῦ, ὅπως σημειώνει καὶ ὁ Boter, οἱ *verbatim* ἀνα-
φορὲς τοῦ *Ἐγχειριδίου* στὴς *Διατριβές* εἶναι ἐλάχιστες καὶ διεσπαρμένες³¹.
Τὴ σημασία αὐτῆς τῆς διαφορετικῆς μεταχείρισης τῶν κειμένων ἐκ μέρους
τοῦ Πλήθωνος θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ ἐξηγήσουμε παρακάτω.

(ε) *Τὸ σύστημα τῶν ἀρετῶν κατὰ τὸν Πλήθωνα*. Ὡς σκοπὸ τῆς συγκρι-
τικῆς μελέτης μας θέσαμε τὴν ἐπισημάνει τῶν διαφορῶν στὸ ἐσωτερικὸ
τῶν διαπιστωμένων ἀναλογιῶν μεταξὺ δύο φιλοσοφῶν. Τὸ «παράδειγμα»
τοῦ *Ἐγχειριδίου* ἐπιτρέπει ἀκριβῶς νὰ διαφοροποιήσουμε καὶ ἐπομένως νὰ
ταυτίσουμε καλύτερα τὴν πρόσληψη ἀπὸ τὸν Πλήθωνα τῆς φιλοσοφίας τοῦ
Ἐπίκτητου. Εἶναι προφανές ὅτι αὐτὸ πού συγκίνησε ἕνα πλατωνιστὴ ὅπως
ὁ Πλήθων εἶναι ἡ ὑψηλὴ ἀποστολὴ πού ἀναγνωρίζει ὁ Ἐπίκτητος στὴ φι-
λοσοφία: αὐτὴ δὲν εἶναι ἀπλὰ τὸ ἀντικείμενο μιᾶς μάθησης -ὅπως τὴν ἐννο-

27. Ὁ λόγος ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Σπ. Λάμπρο, Τοῦ νομοφύλακος Ἰωάννου Διακόνου τοῦ
Εὐγενικοῦ Ὑπόμνημα παραινετικὸν ἐπὶ διορθώσει βίου καὶ ἀρχῇ τῆς κατὰ Χριστὸν πολιτείας
πρὸς τὸν δεσπότην κυρ Θεόδωρον τὸν πορφυρογέννητον, ὅτε τὸ μοναχικὸν ἐπόθει σχῆμα, *Πα-
λαιολόγια καὶ Πελοποννησιακά*, τόμ. Α', Ἐν Ἀθήναις, 1912, σσ. 67-111. Ὁ ἐν λόγω Θε-
όδωρος δὲν εἶναι ὁ ἀδελφὸς τοῦ αὐτοκράτορα Μανουήλ Β' πού ἀναφέραμε παραπάνω, ἀλλὰ ὁ
υἱὸς τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννη Ζ', ὁ ὁποῖος ἐμόνασε τὸ 1427 καὶ ἐπομένως ἀπὸ τότε περί-
που χρονολογεῖται ὁ Λόγος τοῦ Ἰωάννη Εὐγενικοῦ.

28. Οἱ ἀναφορὲς στὸ *Ἐγχειρίδιον* εἶναι οἱ ἀκόλουθες (πρῶτα ἀναφέρεται τὸ χωρίο τοῦ Ἐπί-
κτητου ἀπὸ τὴν ἐκδόσιν Boter καὶ μετὰ ἐκεῖνο τοῦ Ἰωάννη ἀπὸ τὴν ἐκδόσιν Λάμπρου): (α) 5a, 1-
2: 87, 14-15· (β) 11, 1-2: 87, 10-13· (γ) 12, 1-3: 87, 4-6· (δ) 19ε, 5-6: 87, 7-8· (ε) 24, 1-2: 87, 6-7· (στ) 34, 1-7: 86, 30 - 87, 3· (ζ) 38: 86, 20-23. Ὅλες οἱ παραθέσεις
τοῦ Ἰωάννη εἶναι κατὰ λέξη. Πβ. G. BOTER, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 282, 286, 288, 296, 298, 320, 324.

29. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ δημοσιεύθηκε ἐπίσης ἀπὸ τὸν Λάμπρο, *Παλαιολόγια καὶ Πελοπον-
νησιακά*, ἐνθ' ἀν., σσ. 154-155.

30. Πβ. Bt. TAMBRUN-KRASKER, ἐνθ' ἀν., σσ. XLV-XLVI.

31. Πβ. G. BOTER, ἐνθ' ἀν., σ. XIII.

οὔσαν καὶ κατὰ τὸν μεσαίωνα -, ἀλλὰ τρόπος ἠθικῆς τελειότητος. Ἡ λογικὴ κατέχει μία δευτερεύουσα θέση στὴν διάπλαση τοῦ φιλοσόφου, καὶ ἡ σχολαστικὴ ἐνασχόληση μὲ θεωρητικὰ προβλήματα παρεμποδίζει, τελικὰ, τὴν ἠθικὴ πρόοδο. Ἡ λογικὴ ἔχει κάποιο νόημα ὡς προπαιδεῖα μόνο στὴν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τοῦ ὀρθοῦ βίου. Μόνο κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἔχει βάρος ἡ ἀσχολία μὲ τὴν λογικὴ. Στὸ πλαίσιο μιᾶς τέτοιας φιλοσοφικῆς πρακτικῆς, ὁ Ἐπίκτητος αἰσθανόταν ὅτι ἐβρίσκει ἕναν σύμμαχο στὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία, γι' αὐτὸ παλαιότερος μελετητὴς μιᾶς γιὰ «χρῆση τοῦ Πλάτωνος» ἀπὸ τὸν στωικὸ φιλόσοφο³².

Ὁ Πλήθων δὲν ἐνιωθε μακριὰ ἀπὸ μία τέτοια ἀντίληψη γιὰ τὴ φιλοσοφία ὑπὸ τὸν ὄρο ὅτι θὰ χαρασσόνταν εὐκρινῶς τὰ ὅρια μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς ἠθικολογίας ἢ τῆς χρηστομάθειας. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ ἀπώθησε καὶ ἐμμέσως μόνο παραπέμπει στὸν λαϊκὸ στωικισμό³³ τοῦ Ἐγχειριδίου³⁴. Ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία ὀφείλει καὶ αὐτὴ νὰ εἶναι μία μεθοδική, συστηματικὴ φιλοσοφία. Γνωρίζουμε ὅτι ὁ στωικισμὸς ἦταν ἴσως ἡ πρώτη φιλοσοφικὴ σχολὴ ποὺ πρόταξε ξεκάθαρα τὴν ἰδέα τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου ὡς συστήματος, ὅπως παραδίδει καὶ τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα: «τέχνη ἐστὶ σύστημα ἐκ καταλήψεων συγγεγυμνασμένων πρὸς τι τέλος εὐχρηστον τῶν ἐν τῷ βίῳ»³⁵. Ἡ θεώρηση αὐτὴ μάλιστα ἦταν ἐκείνη ποὺ συγκίνησε ἰδιαίτερα ἕνα συστηματικὸ φιλόσοφο ὅπως ὁ Hegel ὅταν αὐτὸς καταπιείσθηκε νὰ ἀναλύσει τὴν στωικὴ στιγμὴ τῆς ἀνέκλιξης τοῦ πνεύματος³⁶.

Συγγενὴς πρὸς μία τέτοια θεώρηση εἶναι ἡ ἀντίληψη τοῦ Πλήθωνος γιὰ τὶς ἀρετὲς ὡς ἐνὸς μεθοδικοῦ ὅλου, ὡς ἐνὸς οἰονεῖ συστήματος. Ἐνδεικτικὸ ὡς πρὸς αὐτὸ εἶναι ὁ τρόπος παιδείας στὸν ἐνάρετο βίον ποὺ προτείνει ὁ Πλήθων. Οἱ ἀρετὲς χωρίζονται στὰ δύο, στίς ὁμάδες (Α) σωφροσύνη - (Β)

32. Π6. Armand JAGU, *Epictète et Platon. Essai sur les relations du Stoïcisme et du Platonisme à propos de la Morale des Entretiens*, Paris, Vrin, 1946, 173 σσ., καὶ τὸ τελευταῖο κεφάλαιο, *L'utilisation de Platon par Epictète*, σσ. 135-152.

33. Π6. Fr. MASAI, ἐνθ' ἂν., σ. 227. Γιὰ τὸν «ἀριστοκρατικὸν» χαρακτῆρα τῆς πληθώνειας σκέψης, προδρομικὸ κατὰ μία ἀποψη τοῦ Nietzsche, π6. Ph. SHERRARD, Ἡ συμβολικὴ σταδιοδρομία τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος (Μτφρ. Ε. Ἀρκουμάνη), *Δευκαλίων*, 14, 1975/6, σσ. 129-145.

34. Ὁ ἐκδότης τοῦ Ἐγχειριδίου στὴν σειρὰ Loeb, W. A. Oldfather, στὴν Εἰσαγωγὴν του, ἀποδίδει τὸ ξηρὸ ὕφος καὶ τὸ φορμαλισμὸ τοῦ ἔργου στὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι μία σύνοψη, κάτι ποὺ ἐπέσυρε καὶ τὴ δυσμενὴ κριτικὴ του· π6. *Epictetus, The Discourses as reported by Arrian, the Manual and Fragments*, vol. II, Cambridge Massachusetts, Harvard University Press, 1966¹, σ. 479.

35. S.V.F. 23, 21 (Ἀποσπ. 56 = ΣΕΞΤΟΣ ΕΜΠΕΡΙΚΟΣ, *Πρὸς Μαθημ.*, VII, 373). Π6. V. GOLDSCHMIDT, *Le système stoïcien et l'idée de temps*, Paris, Vrin, 1969, σ. 60 κ.ἐξ.

36. Π6. G. W. F. HEGEL, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, τόμ. 2 (Glockner 18), σσ. 454 κ.ἐξ., καὶ *Phänomenologie des Geistes*, (1807), κεφ. III, Β, 1.

ἀνδρεία καὶ (Α) δικαιοσύνη - (Β) φρόνησις. Ἡ ἐκμάθηση τῶν δευτερευουσῶν ἀρετῶν δὲν γίνεται κατὰ τὴν ἱεραρχία ἀλλὰ ἀκολουθώντας μία δομὴ ποὺ εἶναι ἡ ἴδια καὶ γιὰ τὶς δύο ομάδες. Ἔτσι, δὲν μαθαίνονται πρῶτα οἱ τρεῖς δευτερεύουσες ἀρετὲς τῆς ὑπο-ομάδας Α ὥστε νὰ περάσουμε στὶς τρεῖς ἀντίστοιχες τῆς ὑπο-ομάδας Β, σύμφωνα μὲ τὴν τάξη τῆς ἀρεταϊκῆς σπουδαιότητάς τους, ἀλλὰ προτείνεται ἀπὸ τὸν Πλήθωνα ἡ ἀκόλουθη σειρά: Α ΒΒ ΑΑ Β. Ἡ ἴδια σειρά ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς σωφροσύνη-ἀνδρεία καὶ γιὰ τὶς δικαιοσύνη-φρόνησις. Ἡ καταγωγὴ αὐτῆς τῆς μεθόδου δὲν εἶναι προφανής, γεγονὸς ὥστόσο παραμένει ὅτι ὁ Πλήθων, στὸ δεύτερο μέρος τῆς πραγματείας του, συντάσσει τὶς παλαιότερες ταξινομήσεις τῆς ἀρεταλογικῆς παράδοσης σὲ ἓνα ὀργανικὸ ὄλο. Ἡ μέθοδος αὐτή, ὅπως σημειώνει καὶ ἡ ἐκδότρια³⁷, ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὶς παιδευτικὲς μεθόδους τῶν νεοπλατωνικῶν γιὰ νὰ ἐπιστρέψει στὶς πλατωνικὲς καὶ τὶς στωικὲς, συμπληρώνουμε ἐμεῖς, ἀντιλήψεις. Κι αὐτὸ γιὰτί, οἱ ἀρετὲς, κατὰ τοὺς στωικοὺς, ἀλληλοεμπλέκονται, καὶ ἄρα ὀφείλουν καὶ νὰ ἐμπλέκονται ἀμοιβαίως κατὰ τὴ διδασκαλία τους, σύμφωνα μὲ ἓνα σχῆμα ἀντακολουθίας (πβ., σχετικὰ, *S.V.F.*, I, 199, 200 καὶ III, 295 κ.ἑξ.).

Ἀπὸ τὰ παραπάνω, γίνεται φανερό ὅτι τὸ *Περὶ ἀρετῶν* δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἄπλὰ ἓνα νεανικὸ πόνημα τοῦ Πλήθωνος γιὰ σχολικὴ χρῆσις ἀλλὰ ἐγγράφεται πλήρως στὴν ὥριμη προσπάθεια του γιὰ θεμελίωση τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου, ἐνῶ τὸ ἐνδιαφέρον του εἶναι κυρίως μεθοδολογικὸ, καὶ μεθοδολογικὸ τῆς ἠθικῆς εἰδικώτερα.

Γεώργιος ΑΡΑΜΠΑΤΖΗΣ
(Ἀθῆναι)

37. Bg. TAMBRUN-KRASKER, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 83-84.

**LE TRAITÉ DES VERTUS DE PLÉTHON
ET LA MORALE STOÏCIENNE.
RECHERCHES SUR LES SOURCES ET LA DATE DE L'ŒUVRE**

R é s u m é

Le *Traité des vertus* de Pléthon, comme on voit dans son édition critique (par Br. Tambrun-Krasker en 1987) comprend plusieurs références aux Stoïciens et surtout à Epictète. Ici, on essaiera d'étudier davantage la place de la morale stoïcienne dans le traité de Pléthon. En plus, sur la base du *Discours à Manuel II Paléologue* de Manuel Chrysoloras, écrit en 1414, récemment édité par C. G. Patrinelis et D.Z. Sofianos, on émet l'hypothèse que le traité de Pléthon fut conçu après cette date. Chrysoloras commentant une oraison funèbre de l'empereur Manuel II Paléologue se réfère amplement à la question des vertus. Pléthon, dans son Introduction à la même oraison ignore l'arétalogie. Il est, donc, très probable que Pléthon développa un système de vertus comme réponse à ce stimulus; en tout cas, ce ne serait pas une œuvre de jeunesse de Pléthon. À l'occasion, on édite des parties d'une étude de G. Verveniotis, présentée à un concours de l'Académie d'Athènes en 1928, où, on voit largement défendue l'hypothèse de l'influence stoïcienne. Ensuite, on s'interroge sur l'absence de références au *Manuel* d'Epictète, malgré le nombre élevé de références aux *Diatribes*. Or, G. Boter, dans sa récente édition du *Manuel* et de ses trois adaptations chrétiennes, fait état de cinq références au *Manuel* dans le traité; celles-ci ne sont pas évidentes, car approximatives et éparses. Boter, parle aussi de références précises au *Manuel* dans un *Discours* de Jean Eugenikos, ecclésiastique connu de Pléthon et un des copistes du *Traité des vertus*, celui du *Parisinus gr. 2075* (1439). Selon nous, Pléthon s'inspire d'Epictète où y distingue des résonnances platoniciennes, mais il récuse le *Manuel* car il le considère comme du stoïcisme vulgaire. Son traité, par contre, se présente comme un ensemble où les vertus s'enseignent selon un ordre structurel précis, l'ordre A B B A B, d'après le schéma de l'implication mutuelle des vertus, promulgué par les Stoïciens. C'est ce côté systématique du stoïcisme qui l'a séduit dans son effort de renouveau méthodologique de la morale byzantine.

Georges ARABATZIS
(Athènes)